

ATATÜRK'ÜN AÇTIĞI YOLDA TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞINDAN KESİTLER

Hamza Zülfikar

- Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, Mustafa Kemal Atatürk'ü 2022 yılının Kasım ayında rahmetle, şükranla anarken onun Türk diline verdiği değer ve bu dilin zenginleşmesi yolunda yaptığı etkinlikler zihinlerimizde tazeliğini koruyor. Bir devlet adamı düşünün ki binlerce siyasi, ekonomik, kültürel mesele içinde bu dilin köklerini aramayı kendine görev edinmiş, bilim terimlerinin Türkçeleştirilmesinin yolunu açmıştır. Vefatından bugüne aradan 84 yıl geçti. O günlerden bugüne Türkçe millî bir mesele olarak canlılığını korudu. Öne sürülmüş ve dile yerleşmiş terimlerin bir bölümü terim sınırlarını aşarak anlamca çeşitlendi. Örnek verelim. Matematik terimi olan *muadele* karşılığı türetilmiş olan *denklem* anlam genişlemesine uğradı, “sorunlar yumağı veya içinden çıkılması zor durum” anlamında kullanıldı. Arapça kökenli bir terim olarak dilde var olan *mümas* terimi *teğmek* (değmek) fiilinden *teğet* biçiminde karşılandı, zamanla bu terimden *teğet geçmek* deyimine dile mal edildi. O yıllarda dile giren *gerekçe* (esbabımucize) kelimesinden *gerekçe göstermek* deyimine ve *gerekçelendirmek* fiili dile kazandırılmış bir başka örnektir. *Onay* kelimesinden “tasdik etmek” anlamında *onaylanmak*, *eşit* kelimesinden *eşitlemek* gibi başka örnekler de verilebilir.

Atatürk'ün önerdiği, uygun bulduğu *açı, alan, artı, eşit, üçgen, eksi, boyut, ısı, kesit, toplam, konut, oran, subay, teğet, türev, uzay, yüzey, yatay, dikey, düşey* gibi türetmeler birer terim olarak dilde yerini aldı. Türetilenler arasında *ısı* teriminden *termostat* karşılığı *ısıdenetir* yapısıyla, anlamdaki isabetliliğiyle dile kazandırıldı. *Kapsam, kapsam alanı* ve buradan *kapsam alanını genişletmek* deyimleşen örneklerden biridir. Aşağıda cumhuriyet tarihi boyunca dile kazandırılmış kelimelere yer verilirken basın dilinde bunlara eklenen anlamlar, olumlu veya olumsuz gelişmeler örnekler verilerek ele alınacaktır.

Yazılı ve sözlü yayınlarda değişik kelimeler, tamlamalar ve deyimlerle karşılaşanlar, genellikle onların ne anlama geldiğini kökenlerinin hangi dile dayandığını, Türkçe mi yabancı mı olduğunu öğrenmek için sözlüğe bakmak ihtiyacı duymaz, kendilerince onlara bir anlam yakıştırır. Bu tür örneklerin ne anlama geldiğini, Türkçe olup olmadıklarını daha çok alanı Türk Dili ve Edebiyatı olanlar merak eder. Bunun için gazete sayfalarından *vizyoner*, *resesyon*, *konsolide etme* gibi birkaç örnek verelim. Aralarında Türkçe kelime veya *enseyi karartma* gibi deyim de bulunur. Değişik başka örneklerle de karşılaşılır. “*Siyaset borsası bir hayli hareketli* cümlesinde *siyasetin borsası* ne demek?” diye anlamlandırmaya çalışırız. Yukarıda *denklem* terimini verdim. Basında *denklem* terimi *Bir durumu, bir gelişmeyi denklemin dışına itmek* sözünde geçiyor. Anlaşılan *denklem* burada “sorunlar yumağı veya içinden çıkılması zor durum” anlamında kullanılmış. *Birinin radarına takılmak*, *ekonomik dinamikler*, *kapalı devre konuşulanlar* gibi gazete sütunlarında, köşe yazılarında geçen ve üzerinde durulması, anlamlandırılması gereken daha pek çok yeni söz dikkatimizi çekiyor.

Derlenmiş bu tür örneklerin bir bölümü aşağıda incelenmeye çalışılmıştır. Anlatımlar arasında *kurgu*, *kurgulama*, *algı* gibi terimlerin değişik anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. *Kurgu* sözü *montaj* veya *telkin* anlamında değildir. *Kurgulama*, anlaşılan *spekülasyon* yerine kullanılıyor. Eğer yazar *kurgulama*'yı bilinçli olarak kullanıyorsa takdir etmek gerekir. Bu tür sözlerle karşılaşıldığında metnin özünden ayrılıp ne demek istendiğini düşünmeye başlıyoruz. Bazen de bu sözleri dolaylı bir anlatım sayıp olumlu buluyoruz. *Uluslararası lojistik zincirinin kırılması*, *giderek artan ticari korumacılık*, *dünya savaşına evrilmeye müsait bölgesel çatışmalar*, *yarınlara dair endişeleri artırıyor* gibi uzun cümleleri anlamak için bir daha bir daha okumak zorunda kalıyoruz. Belki de herkes benim gibi böyle bir titizlenmeyi fazla buluyor, üzerinde durmuyor, cümleleri anlaşılır buluyordur. Farklı *algulamaları gidermek için...* sözünde *algı*, *idrak*'ten çok *intiba* anlamındadır. *Himayecilik* teriminin yerini *korumacılık* sözünün aldığı olumlu bir gelişme olarak görüyoruz.

Önce kökeni Fransızca olan *konsolide* (*consolidé*) kelimesiyle karşılaşmıştık, “destekli, takviye edilmiş (bütçe)” anlamında kullanılmış. *Konsolide* ve *konsolide bütçe* *Türkçe Sözlük*'e alınmış, tanımlanmış. Şimdi gazete sayfaları arasında bu kez *konsolide etmek* geçiyor. Böylece söz konusu kelimenin hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek, bu sözün geçtiği cümle örneği üzerinde düşünmek gerekiyor. *Konsolide etmek* eyleminin *Türkçe Sözlük*'e alınıp alınmayacağı gibi meseleler var.

Gazete sütunlarında, köşe yazılarında geçen bu tür kelimelere rastladıkça onları fişlere yazar bir yerde biriktirir, Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'üne alınmasını öneririm. Aralarında Batı dillerinden Türkçeye geçmiş kelimeler de var. *Uzmanlar*, *fiyatların önümüzdeki yıl da yükseleceği yönünde projeksiyonlar yapmaya başladı* cümlesinde dikkati çeken kelime *projeksiyon yapmak*'tır.

Türkçe Sözlük'te *projeksiyon* yer almış ama *projeksiyon yapmak* henüz sözlüğe girmemiştir. Fizik veya sinema terimi olan Batı kökenli *projeksiyon* burada mecaz anlamda kullanılmıştır. *Projeksiyon yapmak* bilgilerimize göre artık bir deyim olup “tahmin etmek” anlamında kullanılmış. Yazarların Batı kökenli kelimelere kendince bir anlam verdikleri kelimelerden biri de *prosedür*'dür. Uzmanların televizyonlarda yaptıkları açıklamalarda kelime bazen *prosüdür* biçiminde telaffuz ediliyor. “İşlem, yöntem, takip edilmesi gereken esaslar” gibi değişik anlamlarda kullanılıyor. Anlamda kargaşa yaşandığında gösterilen Türkçe karşılıktan çok Batı kökenli biçim tercih ediliyor.

Karşılaşılan bu tür Batı kökenli örneklerin anlamlandırılması ve *Türkçe Sözlük*'e katılması uzmanlık isteyen ayrı bir iştir. Kelimelerin, tamlamaların, deyimlerin anlamını cümlede geçtiği şekliyle değerlendirmek, sözlüğe katmak, geldiği dilin sözlüğündeki anlamlarına başvurmak ve dil bilgisindeki türlerini belirlemek Türk Dil Kurumu uzmanlarının çalışma alanına girer. Durum böyle olmakla birlikte alanın öğretim üyelerinin de bu yolda çaba göstermesi beklenir. Örnekleri yok değildir. Prof. Dr. Nevzat Gözaydın bu çalışmaya gönüllü olarak katılmış ve katılmaya da devam etmektedir. Yıllardan beri yazarlardan derlediği kelimeleri toplayıp bir yazı hâline getirir, yayımlar, sözlüklere katılması için önerir.

Sözümüze örnekler üzerinde durmaya devam edelim. Gazetede rastlanan kelime, tamlama veya deyim geçtiği cümleye göre anlamlandırılması bazen mümkün olmuyor, paragrafın veya makalenin bütünü okunduğunda ancak kullanılan kelimeye bir anlam verilebiliyor. Bu arada mümkün olduğu kadarıyla örnekleri farklı gazetelerden seçtiğimi, gazete adı veya yazar adı vermediğimi belirteyim. *Belli somut verileri, hatta gerçeklikleri paylaşmamız, elbette her ailenin, her bireyin aşmaya çalıştığı sorunlara pansuman tedavisi yapmak anlamına gelmiyor.* Cümlede geçen *pansuman yapmak*, *Türkçe Sözlük*'te var. Buna “yaranın temizlik ve bakımını yapmak” biçiminde anlam verilmiş. Bu cümlede *pansuman tedavisi yapmak* sözü anlamlandırıldığında “toplumun içinde bulunduğu geçim, barınma, enerji gibi ihtiyaçlarından doğan sorunların giderilmesi, şartların bir miktar da olsa iyileştirilmesi” anlamı çıkıyor.

Kelimenin bir kullanım alanından veya dalından alınıp başka bir dalda kullanılması Türkçede sık rastlanan ve üzerinde çalışılması gereken bir konudur. Bunun için yukarıda işlediğimiz *projeksiyon yapmak*, *pansuman yapmak*, *makarayı geriye sarmak*, *denklemin dışına çıkmak* örnekleri verilebilir. *Sağlıklı maddesi Türkçe Sözlük*'te var. Bunun 4. maddesinde verilen anlam, “sağlam, doğru, güvenilir, gerçek”tir. Gazetelerde geçen *sağlıklı bulmak* sözü bu maddeye eklenebilir. Bu sözün anlamı “bir uygulamanın doğru, yerinde güvenilir olduğunun tespit edilmiş olması”dır. *Türkçe Sözlük*'te kökeni İtalyanca olan *rota* kelimesinden yapılmış *rota değiştirmek*, *rota kırmak* fiilleri yer almıştır. Ancak gazetelerde *rota çizmek* veya *rotasını çizmek* fiilleri de geçiyor. *Başkan, yeni ekonomi modelin rotasını çizdi. Rota çizmek* veya *rotasını çizmek*, *Türkçe Sözlük*'e

katılabilir. Bir gemicilik terimi görüldüğü gibi başka alanlarda ve anlamlarda kullanılabilir. Bu tür incelikleri dikkate aldığımızda sözlüklere katacağımız daha başka maddeler olacaktır. *Türkçe Sözlük*'e katılması gereken bir kelime de *miras bırakmak*'tır.

Türkçede kökeni yabancı olan adlar *olmak*, *etmek*, *eylemek*, *kılmak* yardımcı fiilleriyle işletilir. *Mecburiyetinde olmak* örneğini verelim. Türkçeleştirme çalışmalarında buna karşılık olarak *zorunda olmak* önerildi. “Zor Türkçe değil.” diye çok yazıldı, eleştirildi, şimdi bakıyorum köşe yazarları, bunun yerine *durumunda olmak* sözünü kullanıyorlar. *Durumunda* yalın olarak da kullanılıyor. Bu tutum, biraz da *zor* veya *mecburiyet* kelimelerini kullanmamak eğiliminden doğuyor. *Durumunda olmak* fiiline “mecburiyet” kavramının nasıl kazandırıldığı ilgi çekicidir. Sonuçta bir kavram *meçbur*, *meçburiyet*, *zorunlu*, *zorunluluk* yanında bir de *durumunda* sözü var. Bu tür örnekler karşısında “Bir dilde bir kavramın birden çok kelimeyle ifade edilmesinin doğru olup olmadığını!” düşünmek gerekir. Bu incelikler dil felsefesinin konularına girer.

Çağrı Türkçenin kazandığı yeni kelimelerdendir. *Çağırma* fiilinden -ı ad yapan ekle kurulmuş, aradaki dar ünlü vurgusuz olduğu için düşürülmüş ve bu ses özelliği kelimeye de yansıtılmıştır. Basında geçen *Meclis Başkanının çağrısı üzerine* sözünde *çağrı* “davet” anlamındadır. *Davet etmek* ise *çağrı etmek* biçiminde değil de isabetli olarak doğrudan *çağırma* ile karşılanmıştır. Bu, yardımcı fiillerle kullanılan diğer kelimeler için iyi bir örnek olabilir. Şimdi bunlara *çağrı yapmak* biçimi de eklendi. Bunu anlatımda zenginlik diye değerlendirebiliriz. *Çağrı* aynı zamanda *celp* kelimesinin karşılığıdır. Askerlikte, mahkemelerde *celp pusulası* bir de *celp kâğıdı* diye adlandırılır. Aslında daha Türkçe bir ifadeyle buna *çağrı belgesi* denebilir. Kökeni yabancı olan *celp*<*celb* sözünü *etmek* fiiliyle kullanmış ve *p*<*b* değişmesinden dolayı bitişik yazmışız. *Türkçe Sözlük*'te *celbetmek* bir madde olarak alınmış ve “kendine çekmek” anlamı verilmiştir. Kanaatimce buna sözlüklerde bir de “çağırma, gelmesini sağlamak” anlamı eklenmelidir. Bu örnekte görüldüğü Türk Dil Kurumunun çatısı altında binlerce Doğu kökenli kelime bu şekilde süzgeçten geçirilir ve Türkçenin ses ve yapı özelliklerine uyumu sağlanır. Bu olumlu tutuma karşılık aynı duyarlılığı (hassasiyet) ulus dolarak Batı kökenli kelimeler karşısında gösteremedik.

Sık kullanılmaya başlanan kelimelerden biri de yapıcı kurallı olan *söylem*'dir. Köşe yazısında yazar, “ifade” anlamında kullanıyor. *Tavsiyeler muhatabını çocuk sayan bir söylem taşımasaydı böyle suistimal edilir miydi?* Cümlede görüldüğü gibi *söylem* bazen de “iddia” yerine kullanılıyor. Ancak hatırlatmak gerekir ki *telaffuz* için gösterilmiş olan karşılık *söyleyiş*'tir, *söylem* değildir. Türkçe kelimeleri seçmede bazen bu çelişkiyi görebiliyoruz. Gazetenin sayfaları arasında “*Her söylemi ve eylemi yorumlamak zorundayız.*” cümlesine gelince *söylem*, anlaşılabilir bu kez “ileri sürülen, iddia edilen” anlamındadır. *İfade*'nin karşılığı *anlatım*'dir. Hukukta kişinin ifadesine başvuruluyor. Bu demektir *ifade* artık bir hukuk terimi olarak anlamca daralmıştır. Bir nesil Türkçe bir kelime kul-

landığında onun Osmanlı Türkçesindeki karşılığını da bilirdi. Seçimini Türkçe kelimeden yana yaptığı için mutlu olurdu. Şimdi kelimenin Osmanlıcadaki karşılığını düşünen kalmadı. Bu durumda *söylem* gibi birçok yeni kelime farklı anlamlarda kullanılabilir.

“*Bizler! her an uyanık olmak, her taşın altına bakmak ... durumundayız.*” Köşe yazısında *Bizler* zamirinden sonra yazar ünlem işareti koymuş. Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nda ünlem işareti şöyle tanımlanmış:

“Sevinç, kıvanç, acı, korku, şaşma” gibi duyguları anlatan cümle ve ibarelerin sonuna konur.” (s. 34) *Yazım Kılavuzu*'nun bu tanımına göre *Bizler!* sözüne ünlem işareti koymak uygun düşmemiştir. Kanaatimce yazar burada ünlem işaretini “bir duruma dikkat çekmek, uyarıda bulunmak veya bir durumu vurgulamak amacıyla kullanmış. Ünlem işaretinin nerelerde kullanılacağını örnekler üzerinden tekrar gözden geçirmeliyiz.

Her taşın altına bakmak sözü *Türkçe Sözlük*'e alınmamış. Anlamı ise “geleceği muhtemel olan her tehlike karşısında dikkatli olmak, tetikte bulunmak”tır, Bunun eski karşılığı *müteyakkiz olmak* idi ama artık pek kullanılmıyor. Yeri gelmişken köşe yazısında geçen bir örneği de buna ekleyelim. *Sektörün emektaşları, gövdesini taşın altına koyan müteşebbisler...* Demek ki “*elini taşın altına koyma*”nın yanında bunun üstünlük derecesi olarak bir de *gövdesini taşın altına koyma* varmış.

Çağımızda teknik alanlarda, iletişimde, ekonomide gelişmeler oldu, yüzlerce ürün üretildi, bunlara çeşitli adlar verildi. Soyut adlar bunların başında geliyor. Çoğu da Batı kökenli. Bunların yanı sıra *bilmek* yeterlik fiiliyle yapılmış, teselli edici *yenilenebilir, sürdürülebilir, yaşanabilir* gibi Türkçe sıfatlar dilde yayılmaya başladı. *Yenilenebilir* duyulduğunda *yemek, yenmek* fiiliyle ne ilgisi var diye düşünenler oldu. *Yenilenebilir enerji* sözündeki *yenilenebilir* ilgi çekici bir örnektir. Güneşten alınan ışıkla, rüzgârın itme gücüyle kesintisiz, sürekli enerji elde edebiliyor. Kelime *yeni* sıfatından fiil yapan *le-* ve *-n* dönüşlü çatı ekiyle yapılmış, üzerine *-e* zarf eki, *bil-* yeterlik fiili getirilmiş ve hareketin her zaman devam ettiğini ifade eden geniş zaman eki *-ir* ile ilgi çekici bir terim elde edilmiştir. Açılan bu yolda *sürdürülebilir* bir diğeri *yaşanabilir* gibi yeni türetmeler yapılmış. Kanaatimce bunlar *Türkçe Sözlük*'e girmeye aday kelimelerdir.

Türkçe, benzetmeye, yakıştırmaya dayalı, mecazlı sözleri bol bir dildir. Benzetmelerle dile kazandırılmış binlerce kelime, tamlama ve deyim var. Bunların bir kısmı henüz sözlüklere geçmemiştir. Sözlükte *çınar* maddesine bakalım. Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde *çınar*, iki çeneklilerden 30 metreye kadar uzayabilen, gövdesi kalın, uzun ömürlü, geniş yapraklı bir ağaç “diye tanımlanmış. Gazetelerde ise bu kelime *Cumhuriyet'in bir çınarını daha yitirdik* biçiminde geçiyor. Demek ki kelimenin bir de mecaz anlamı var ve o da “ünlü, hizmeti geçmiş, tanınmış (kimse)” demektir.

Burada hatırladığım bir olayı da anlatmadan geçemeyeceğim. Ağaç ve bitki türlerinin adlarını biliriz ama onların hangi ağaç veya bitki olduğunu görüp tanımakta ihmalimiz var. *Çınar* kelimesi dolayısıyla hatırladım. Bir kongre dolayısıyla topluca Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesine gidiyorduk. Sarayın bahçesinde iri beyaz çiçekler açmış *manolya* ağacını gördüm. Arkadaşlara manolya ağacını gösterdim ve Manolya sözünün geçtiği şarkıyı mırıldandım ve şarkıda da bu ağaç adının geçtiğini söyledim. "Manolya ağacı bu muymuş?" diye hayret edenler oldu.

Sıcak soğuk gerçek anlamı dışında birtakım kelimelerle birlikte sıfat tamlaması biçiminde dilde yer almıştır. Bunların sayıları giderek arttı. *Soğuk şaka*, *sıcak savaş* yanında, bunlara *sıcak para* kelimesi de katıldı. Bir de *sıcak gündem* kelimesiyle karşılaştık. *Soğuk gündem* sözüne henüz rastlamadım. *Sıcak gündem* ise *Türkçe Sözlük*'e girmesi gereken kelimelerden biridir. Dile yeni kazandırılmış olan *gündem* kelimesi bir zamanlar yapı bakımından epeyce eleştirilmişti. *Gündem*'in eski karşılığı *ruzname* idi. Bilindiği gibi *ruz* kelimesi "gün" anlamında Farsça bir kelimedir. Hecesi uzun olan *ruz* bir de *oruç* kelimesinde gizlidir.

Arapça kökenli *hafıza* kelimesini *bellek* ile karşılamaya çalışmışız. *Türkçe Sözlük*'te *hafızayı yoklamak*, *hafıza kaybı*, *hafıza yetimi* maddeleri var. Bu ara sık rastladım; *hafıza tazelemek* henüz *Türkçe Sözlük*'e girmemiştir. Belki bir gün bunun yerini *bellek tazelemek* alır. *Hafızayı nesilden nesile aktarmak* sözü de dikkatimi çekiyor. Bununla "geçmişte olan bitenleri hatırlatmak, geçmişte olanlardan yeni kuşakları haberdar etmek" anlamı çıkıyor. *Perdeye yansıtma* sözünü bilirdik, şimdi *perde* dışında *listeye yansıtma* gibi daha başka zeminlere yansıtma yapıyor. *Yansıtma* "eklemek, ilave etmek" anlamında kullanılıyor.

Yukarıda *enseyi karartmak* örneği geçmişti. *Türkçe Sözlük*'te "Ümitsizliğe kapılmak, karamsarlığa düşmek" anlamında yer almış, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te ise bu kelime yer almamıştır. Nadir kullanılan ve mecazlı sözlerden olan bu sözlük maddesine gazetede geçen örnek cümlesini de eklemeliyiz: *Zorlu bir virajı almaya çalıştığımız bu dönemde enseyi karartmak adına birkaç hususu ayrıca dikkatlerinize sunmak isterim. Türkçe Sözlük'te viraj almak* maddesi var. Buna cümledeki anlam da eklenebilir. Cümlede *viraj almak* "tehlikeyi göze almak" anlamında kullanılmıştır.

Fransızca kökenli *resesyon* karşılığı dilimizde *durgunluk* kelimesi vardı. Daha doğrusu *resesyon*'a karşılık olarak *durgunluk* önerilmişti. Uygun bir karşılıktı. Buna benzer bir de *enflasyon* karşılığı *şişkinlik*, *para şişkinliği* önerisi dile mal edilmişti. Bu iki terimin benimsetilmesine ve dile yerleşmesine çalışılmıştı. Şimdi görüyoruz ki "*Faiz artırsalar da enflasyonu düşüremiyorlar, diğer taraftan resesyonu körüklüyorlar.*" biçiminde gazetelerin ekonomi sayfalarında cümleler yer alıyor. Bulunmuş bu tür Türkçe karşılıklar kullanılmadığı gibi *dezenformasyon* gibi kelimelere birer Türkçe karşılık düşünmek yoluna da gidilmiyor.

Sözümüzü bir köşe yazısında geçen “*Detaylarını ekonomi sayfalarımızda okuyacağınız birbirinden vizyoner mesajlardan eminim istifade edeceksiniz.*” cümlesiyle bitirelim. Türk Dil Kurumunun Batı kökenli kelimelere karşılık bulma çalışmalarında *vizyon* (İng. *vision*) kelimesine “görünüm, gösterim” karşılıklarını önermiştik. Seyrek de olsa bu öneriler kabul gördü ve kullanıldı. Bir filmin *vizyona girmesi* karşılığı olarak *gösterime girme* dile saygısı olanlarca benimsendi. Ancak bu kez *vizyon sahibi* sözüyle karşılaştık. “Ufku geniş, ileri görüşlü, dünya görüşü olan” gibi sözlerin yerini *vizyon sahibi* aldı, anlatımı daralttı. Şimdi *vizyon* kelimesinin yeni bir türeviyle karşılaşıyoruz. Türk Dil Kurumunun *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*’ne de girmemiş olan *vizyoner* “vizyon sahibi” anlamında kullanılmış gibi görünüyorsa da bu kelime “birbirinden daha önemli, etkili, ilgi çekici” anlamındadır. Bu durumda çok geçmez *vizyon*, *vizyoner*, *vizyonist* üçü de birlikte kullanılır hâle gelir.